

НАЗВАНИЯ ЗА ЗЪЛВА И ДЕВЕР В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

В сб. *За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения '98.*
С., 2000, стр. 391-399.

Всички промени в обществената организация на роднинските връзки и отношенията между отделните елементи в нейната система, както всяко друго обществено явление, намират пряко отражение в езика. Опростяването на родовите и семейни структури и отношения води до опростяване и на терминологичната система в езика на дадено общество. Ето защо в редица съвременни езици липсват термини, означаващи по-голям брат или сестра, с един термин се назовава сестрата на майката и сестрата на бащата, а също и техните братя и т.н.

Подобна тенденция се наблюдава и в български език. Тук също значителна част от тези названия вече са преминали или постепенно преминават към пасивната лексика. Днес младото поколение не прави разлика между “зълва” и “етърва”, “кум”, “кръстник” и “кумец”; с термина “леля” в книжовния език се назовава както сестрата на майката, така и на бащата, а също и съпругата на брата на бащата; отпадат от употреба термините “кака” и “батко” и т.н. Има и такива термини, които отдавна са излезли от употреба. Все още живеят спомен за някои от тях и регистрацията на други в различни писмени източници ни дават възможност да реконструираме до голяма степен българската терминологична система, а чрез нея и структурата на многолюдната семейно-родова организация, наречена “задруга”, съществувала почти до началото на нашия век, а също и взаи-моотношенията между членовете в нея.

Може би най-голям интерес в българската роднинска терминология представляват групите от названия, означаващи сестрите и братята на мъжа по отношение на неговата жена, известни с обобщаващите термини *зълва* и *девер*.

1. Отнасящите се към зълвата термини вече са привлекли вниманието на Ив. Гълъбов, който им посвещава едно свое изследване¹. Повод да се спрем отново на тях ни дава възможността да попълним списъка на тези термини с други, неспоменати от Ив. Гълъбов, въз основа на които се налага ново обяснение за възникването и наличието на тази група названия в българската роднинска терминология.

Всъщност Ив. Гълъбов анализира само част от названията, означаващи по-малка зълва, като се опира на описанието им от Д. Маринов, според който “Сестрите на мъжа, ако са моми или женени, в отношение на жена му са: а) *кака*, б) *калина* (ако е по-млада от брата си, а най-стара от другите си сестри), в) *малина* (ако е по-млада, т.е. по-млада от

¹ Вж.: Ив. Гълъбов, *За произхода на група названия от българската народна роднинска терминология*. - в ИЕИМ, кн. VI, стр. 301-310.

девојката), г) *юбавка*² (ако е по-млада от *малина*), д) *ябълка* (ако е по-млада от *юбавка*), е) *дунька* (най-младата, преди която има *юбавка*. Тя може да бѐде и пеленаче и да суче още)³. Това “терминологично изобилие”, от което се възхищава Ив. Гълѐбов, всѐщност се оказва далеч по-голямо. Самият автор в таблицата, представяща географското разпространение на тези термини, отбелязва и термина *драгинка*, регистриран само в един пункт /Койнаре, Белослатинско/, без да се изяснява мястото му в класификацията на тези термини въз осно-ва на възрастовите особености на денотатите. Към този списък Хр. Вакарелски добавя и названието *карамфила*, също без да уточнява мястото му, т.е. коя поред от малките зълви се означава с него и къде. В Български етимологичен речник (БЕР), в статията за *калина*⁴, наред с *малина*, *ябълка*, *дунка* се изброява и *црешина*. На друго място в същия речник се споменава названието *трънчица*, със значение ‘третата зълва’⁵, т.е. = *хубавка*, според представената от Д. Маринов класификация. Във Видинско, Кулско и Белоградчишко най-малката зълва се назовава *нев̃нка* (с фонетичен вариант *нѐв̃нка* /Ново село, Вид./).

Позовавайки се на Д. Маринов, Ив. Гълѐбов твърди, че освен *кака* няма друго обозначение за по-големите, вече омѐжени сестри на мъжа по отношение на жена му. Но в действителност тук също се открива “терминологично изобилие”. В различни български диалекти са регистрирани названията: *бѐжа* и *бѐжица* ‘така се обръща невестата към по-старата зълва като израз на уважение’ /Охрид/; *гѐздафка* ‘най-голямата зълва’ /Ново село, Видинско/; *големѝца* ‘по-голяма мъжева сестра, по-стара зълва’ /Н. Геров, I, 232/; *дѐда* ‘по-голяма зълва’ /Грънско/; *зѐзя* ‘по-голяма зълва’ /Олшанка, Украйна/. Най-вероятно към тази група се отнасят или се е отнасяло и названието *лѐля* ‘зълва’ /Н. Надежда, Хасковско; Домуздере и Болгар кьой, Дедеагачко; Тьойбелен М. Азия/, със звателна форма *л’ил’о* /Тракиец, Хасковско/ и словообразователен вариант *лелѝшка* ‘зълва’ /Кръстополе, Ксантийско/. Възможно е това лексикално значение, според което то е синоним на обобщаващото название *зълва*, да се дължи на семантични развойни процеси или на непрецизност при събирането на лексикалния материал.

От днешна гледна точка това терминологично разнообразие изглежда излишно. Но през миналите векове то е било една необходимост, породена от семейния морален кодекс, който е определял взаимоотношенията в семейството съобразно мястото на отделните членове в йерархичната пирамида, което от своя страна е в зависимост от техния пол и възраст. Освен това терминологичната система е била адекватна и на броя на членовете в семейството и задругата. Както е известно, по онова време не са били рядкост многолюдните семейства, в които е имало и по повече от десет деца. Не са били изключения случаите, когато свекървата е раждала заедно с голямата си снаха или дъщеря. Женените синове със семействата си са живеели заедно с родителите си и другите си братя

² Фонетичен вариант на термина *хубавка*, регистриран и под облика: *убавѐнка* ‘обръщение на млада невеста към зълва’ /Габаре, Белосл./.

³ Вж. Д. Маринов, *Жива старина*, Русе, кн. 2, 1892, 172-173.

⁴ т. II, стр. 169

⁵ БЕР, т. I, стр. 645 (при *злаца*).

и неженените сестри. Тази семейно-родова организация е пораждала и сложни отношения между отделните ѝ членове.

Терминологичната обозначеност е строго регламентирана, както при родните с кръвна връзка, така и при тези, които са свързани по брачна линия. Чрез тях именно се определя от една страна каква по вид е роднинската връзка и от друга – на какви установени взаимоотношения се подчинява. Ето защо наличието на толкова много термини, отнасящи се към сестрите на съпруга не е случайно. Имайки предвид тези неща, не можем да говорим за излишък от термини. По-скоро трябва да се опитаме да намерим и обясним семантиката им и тяхното място в терминологичната система.

Въз основа на представения езиков материал се натрапва изводът, че термините за зълва определят: а) некръвно родство между сестрите на съпруга и неговата жена и б) степента на уважението което трябва да изразява жената към сестрите на съпруга си. Това именно е предизвикало класификацията на сестрите на мъжа, които по отношение на неговата жена са се диференцирали на две групи: а) по-големи от него и б) по-малки от него.

1.1. Още от пръв поглед прави впечатление, че термините, означаващи по-малките сестри имат звукови съответствия в растителната терминология. Този факт забелязва и Ив. Гълъбов, но въпреки това го пренебрегва. Търсейки тяхното етимологично обяснение, той се стреми да докаже връзката между термините *калина* и *ябълка* с тюркските термини съответно *каyin* // *kalin* и *abla*. Но представеният по-горе допълнителен езиков материал продължава реда на терминологичните успоредици между растителната и роднинската терминология. Нещо повече – терминът *трънчица* се явява точно на мястото на *юбавка* (*хубавка*), което означава, че последното название се е появило по-късно, в сравнение с другите. Трудно е да се каже на какво се дължи тази замяна. Най-вероятно тя е предизвикана от аналогията на *трънчица* с растението *трън*, което първоначално явно не е предизвиквало негативно отношение. От друга страна, не е изключено названието *хубавка* също да е било термин на някое растение. На тази мисъл навежда и наличието на терминът *драгунка* ‘вид (едра синя) слива’ /Желява, Софийско; Етрополе; Цертелово и Малък чардак, Пловдивско/ (с варианти *драгун* /Стрелча, Панагюрско; Брацигово; Чепино/ и *драгун* /Стрелча, Панагюрско и Арх. на Л. Каравелов/), който е съответен на роднинския термин *драгинка*, въпреки непълното фонетично покритие, което вероятно се дължи на замяната на суфикс *-унка* с *-инка* по аналогия на *добринка*. В обхвата на тази група вероятно се е намирал и терминът *добринка*, регистриран със значение ‘зълва’ /Трънско/, тъй като също има аналог в растителната терминология /в с. Чепеларе, Асеновградско/, където означава растението, известно повече под названието *бъзовлек* /*Salvia pratensis*/.

Явно последователността и устойчивостта на тази връзка между роднинските и растителните термини не е случайна и игнорира хипотезата на Ив. Гълъбов, която между прочем не се приема и от БЕР. В този случай, определено става въпрос за метафорично назоваване, поради което етимологията на роднинските термини в случая не е от значение. Тя се налага при термините като растителни номинанти, въз основа на

което се установява, че по произход са общославянски или възникнали на славяно-българска почва. Тези метафори могат да имат различни интерпретации, като сред тях най-правдоподобна е оприличаването на малките неомъжени сестри с букет от различни цветя (или обратното!).

Същевременно, славяно-българският произход на съответните названия, отхвърля идеята за тюркско влияние. Несъстоятелността на хипотезата за тюркския произход на имената се потвърждава и от още един факт, който се открива в славянската митология, където също се откриват интересни аналогични на посочените по-горе терминологични успоредици. Известно е, че древните славяни са почитали духовете на своите предци и са одухотворявали природата и в частност растителния свят. Това становище се подкрепя и от етнографските изследвания на Ю. Миролубов, според който в предхристиянската епоха славяните са вярвали в наличието на т.нар. “тридесет и седем Сестрици”, които “били Божества на Растителния Свят”⁶. Тълкувайки термина “тридесет и седем”, той приема, че броят на тези “сестрици” е три по девет, т.е. двадесет и седем. По лично събран от него етнографски материал, успява частично да възстанови техните имена, които се оказва, че всъщност са названия на растения или производни от тях: *Освятица*, *Житница*, *Пшеница*, *Травница*, *Перейца*, *Катраница*, *Брезница*, *Вербица*, *Въшница*, *Сливница*, *Яблонница*, *Грушеница*, *Осиница*, *Терновница*, *Дивовица*, *Розовица*, *Любистица*, *Кануперница* и *Мятница*. Сред тях се откриват явни съответствия с някои от българските названия за по-малките зълви: *Яблонница* = *ябълка*, *Терновница* = *трънчица*, *Въшница* = *црешна* и *Сливница* = *драгунка*.

Същевременно в Самоковско и с. Гниляне, Софийско се пази названието *сестрица*, със звателна форма *сестрице*, което е обобщаващо за по-малка зълва. Този термин е регистриран и с други фонетични облици: *сестрице* /Радово, Трънско/; *стрице* /Гевгелийско/; *стрици* МН. /Петково, Ардинско/; *стрице* /Делчево, Г. Делчевско/; *стрица* /Н. Геров, V, 240/ и без съмнение отговаря на обобщаващото митологично название *сестреница*, мн. ч. *сестреници*, с което се обозначавали богините на растителния свят. Името на главната сестрица – *Сестряница* – *Росяница* в български език също не е изчезнало. То е съхранено в растителния термин – *росянка* /*кръглолиста*/ (*Drosera rotundifolia* L.). За нея напомнят и названията на една друга билка – *росен* или *русанлийче*, известно и с названието *самодивско цвете* (*Dictamnus albus* L.). Макар и в трансформиран вид, самият митологичен образ на *Сестряница* – *Росяница* също се пази при българите. Откриваме го в названията на действащите лица в езическия обряд *пеперуда*, които освен *додоли* // *дудули* в някои диалекти се назовават *росоманки*⁷. А може би то е фиксирано и в названието *росниче*, често срещано в народните песни със значение ‘млада девойка, момиче’ /вж.: Н. Г., V, 84/?

Всички представени данни дават основание да се приеме, че по-малките зълви са били отъждествявани не със съответните растения, а с богините на растителния свят.

⁶ Ю. Миролубов, *Сокральное руси*, М., 1996, стр. 380.

⁷ Вж. Д. Маринов, *Народна вяра и религиозни народни обичаи*, С., 1994, стр. 734 и следв.

Разбира се, след приемането на християнството същността на този стар езически обичай, свързан със славянските вярвания се забравя, но самият той по традиция продължава да съществува и при българите се запазва в продължение на цяло едно хилядолетие след приемането на християнството. Този обичай красноречиво говори, че в митологичната йерархия растителните божества, макар и да са били на почит, са заемали най-незначителното място, аналогично на това, което са имали малките неомъжени още сестри или децата изобщо в едно семейство. Така този архаичен обичай се превръща днес в отражение както на миросгледа на праславяните, така и на тяхната семейно-родова организация.

Явно в този случай не може да се говори за тюркско наследство. Но това не изключва възможността и при тюркските етнически групи да е имало нещо подобно. Дори най-вероятно именно на това се дължи съхраняването на тази традиция не при някой от другите славянски народи, а само при българите. Възможно е също названията *хубавка* (*юбавка, убавенка*), *добринка*, *драгинка* и т.н. да са се появили под формата на калки под влияние на тюркските етнически групи, които са се установили и впоследствие са се слели с българските славяни. Но подобно твърдение изисква специални проучвания и доказателства, с които в момента не разполагаме.

Същевременно названието *хубавка* се открива в диалектите и под облика *убавка* със значение ‘момиче на възраст за женене’ /Пернишко/, въз основа на което, наред с *годеница* или *кòртим* /Виница, Варненско/ ‘сгодено момиче’; *под~вка* ‘втората мома в къщи, чиято по-голяма сестра се момее, но още не е женена’ /Н. Г., IV, 110/ [*под’евка, подèфка, подèвчица* /Н. Г., IV, 110/] и *коританка* ‘момиче, което ще бъде третата мома в една къща’ /СЗБ/ или *коритàна* ‘момиче, което има по-голяма сестра за омъжване’ /Шуменско/; *пепелярка* ‘мома, която има две по-големи сестри, които не са женени’ /Н. Г., IV, 23/; *пацура̀на* ‘подевка мома’ /Бойница, Кулско/; *курèшница* 1. ‘мома, която има по-голяма сестра за женене’ /Козарево, Тополовградско/ [*курèшница* /Дервент, Дедеагачко/]; *кърпа подèвка* ‘момиче, което още не се момее’ /Войнягово, Карловско/ и т.н., се отнася към една друга класификация по възрастов признак – на неомъжените дъщери в семейството. Последната недвусмислено потвърждава, наличието на строга възрастова диференциация, въз основа на което се определя и мястото на всеки индивид в семейната йерархия и съответно отношението на другите към него. От друга страна обаче, това създава впечатление за наличие на терминологично дублиране при класификацията на момичетата в едно семейство, което говори за наличие на две подсистеми. Всъщност, в терминологично отношение това наистина е така: първата от тях означава некрвното родство между снахата и сестрите на съпруга и отношенията между тях, а втората фиксира преди всичко възрастта на момичетата, която ги обвързва с регламентираните от моралния кодекс права и задължения в семейството и обществото, а след това наличието на кръвната връзка един път между самите тях и втори път с останалите членове в семейството. Тоест това привидно дублиране разкрива два различни аспекта на една и съща подсистема в

семејно-родовите взаимоотношения. С постепенното дестабилизиране на тези строги норми на поведение, явно е започнало и смесването на термините от двете подсистеми.

2.2. Прави впечатление обаче, че по-големите, омъжените зълви, за разлика от малките, терминологично не са диференцирани. Според лексикалното си значение, с което са регистрирани, различните термини за тяхното означаване в повечето случаи се представят като синоними. Тази ситуация предизвиква недоумение. Строгийт морал на патриархалното общество, който е задължавал невестата да изразява уважение към всички членове на семейството на съпруга си в зависимост от мястото им в йерархичната пирамида и независимо дали са по-малки или по-големи по възраст от нея, едва ли би допуснал пренебрежение към по-големите зълви. Без съмнение по-големите сестри заемат по-почетно място от по-малките. В такъв случай логически не е възможно да се отчита йерархията при по-малките сестри на съпруга, а да се пренебрегва при по-големите. Спомена за терминологичното разграничение на по-малките зълви и наличието на много термини, означаващи по-голяма зълва, въпреки че днес се приемат като синоними, дава основание да смятаме, че и по-големите зълви са подлежали на класификация, но тя се е заличила много по-рано отколкото при малките. За съжаление обаче, данните, с които разполагаме, не ни дават възможност да възстановим тяхното терминологично разграничение. Основна причина за по-продължителното съществуване на терминологичната класификация на малките зълви от страна на снахата е по-тясната връзка между тях; живеейки в един дом, като членове на едно семейство, те са имали непосредствени ежедневни контакти, въз основа на което често взаимоотношенията между по-малките сестри и жените на братята им са били по-близки отколкото с по-големите. Но това не е давало основание те да се назовават по име. От друга страна, поради откъсването на по-големите сестри от бащиното семейството преди женитбата на по-малкия брат, те нямат възможност за по-продължителни и близки контакти с новата снаха, което придава на техните отношения само официален духовен характер. Явно физическото откъсване е довело до уеднаквяване на тяхната позиция в бащината (изходната) семејно-родовата йерархия изобщо, а не само по отношение на снахата, вследствие на което терминологичното им разграничение се е обезсмислило. Това предположение се потвърждава и от развойните процеси на термините, означаващи по-малките сестри. Една част от тях изобщо са забравени, други се откриват само във фолклора, трети са променили семантиката си. Така например още Н. Геров представя *калина* като лексема с три значения, като квалификационното се поставя едва на трето място: 1) по-малка неженена сестра на мъжа по отношение на жена му; 2) изобщо по-малки девойки, роднини на мъжа по отношение на неговата жена; 3) най-голямата от по-малките сестри на съпруга, още неженена. Подобна ситуация се открива и при *хубавка* 1) трета (или четвъртата) по възраст сестра на съпруга /СЗБ/; 2) по-малка сестра на съпруга /Брестово, Ловешко/; 3) зълва /Хр. Вакарелски, Етнография, 450/ и т.н. Явно подобен семантичен развой са имали и названията, отнасящи се към по-голямата зълва, но той е завършил значително по-рано.

Класификацията на по-големите сестри на съпруга обаче се е подчинявала на други критерии. На друго място и по друг повод вече изнесохме данни, показващи някои от успоредиците между роднински термини и митологични номинанти и антропоними, някои от които водят началото си още от индоевропейски. Сред тях са и съзвучните двойки имена *зезя* 1) ‘леля’; 2) ‘по-голяма зълва’ ~ *Зизя* (в руски или *Dzyzilelja* в полски), малко известна славянска богиня, която Ян Длугош отъждествява с Венера и *леля* – роднински термин, който в говорите се среща с различни значения: 1) ‘майчина сестра’; 2) бащина сестра; 3) ‘зълва’; 4) ‘действащо лице в сватбения обред: а) зълва на младоженката; б) мома, близка или роднина на младоженеца, която меси сватбения хляб’; 5) ‘балдъза’ и др., ~ *Леля* // *Ляля* ‘дъщеря (според други син) на богинята *Лада*’. Явно на тази закономерност се подчинява и названието *божа* // *божица*. Това дава основание да смятаме, че и термините *кака* и *дода* (*додка, дада, деда, дядя*) също са имали такива съответствия, които вероятно вече отдавна са заличени. Успоредиците между термини, означаващи по-големи зълви и названия на божества показва, че по-големите, вече омъжените сестри на съпруга са били отнасяни към категорията на възрастните. Нещо повече, колебанието в значението на тези названия между сестра на някой от родителите и зълва говори, че отношението към по-голямата сестра на съпруга е било, или се е изисквало да бъде, равностойно на отношението към сестрите на родителите. Същевременно това означава, че по-голямата сестра е внушавала респект, за разлика от по-малките сестри, където чувството на уважение на снахата към тях се съпровожда с чувство на нежност, гальовност и дори отговорност. И това е естествено, като се има предвид, че не са били редки случаите, когато поради ранната смърт на родителите, по-големите, женените вече братя и жените им са поемали техните функции по отношение на по-малките в семейството деца, т.е. при такава ситуация снахата всъщност замества майката, а братът – бащата.

2. Съхранените термини, означаващи *девер*, са значително по-малко от тези на имената за зълва. Въпреки че на общодиялектно равнище някои от тях едновременно означават както по-малък, така и по-голям *девер* или просто *девер*, а в някои случаи и други роднински връзки, също дават основание да предположим, че и *деверите* са се диференцирали на две основни групи: а) по-малки от съпруга и б) по-големи от него.

2.1. Към първата група бихме могли да отнесем названията: *братец* ‘по-малък *девер*’ /Гниляне, Софийско/; *браца* ‘първи *девер*’ /БЕР, I, 645 - вж.: при *злаца*/; *братче* ‘*девер*’ /Н. Геров, I, 69/; *браино* ‘по-малък *девер*’ /Златия, Ломско и Козлодуй, Врачанско/; *драгинко* // *драгинку* 1) ‘трети *девер*, т.е. трети по възраст след съпруга’ /Мелит.; Комошица, Ломско/; 2) <*драгинк’у*> ‘най-младият брат на съпруга по отношение на неговата жена’ /Монтанско; Габровско/ [*дрегинко* /Перушица/]; 3) ‘така се обръща жената към по-малък брат на мъжа си’ /Шуменско; Провадийско; Врачанско; Никополско; Севлиево; Ловешко; Ново село, Троянско; Беленско; Д. Митрополия, Плевенско; П. Сеновец, В. Търновско; Кесарево, Г. Оряховско; Г. Конаре, Пловдивско/ [*драгынко* /Н. Геров, I, 365/]; 4) ‘по-възрастен брат на съпруга’ /Малорад, Оряховско; Тръстеник и Пелово, Плевенско/; 5) ‘*девер*’ /Кацелово, Беленско; Мокреш, Лом.; Николово, Русенско;

Търговишко; Поповско; Разградско; Гребенски говор; Котел; Пазарджишко/ [драгинк'о /Тодоровци, Габровско/]; *злаца* 'вторият по големина девер' /Ново село, Видинско/; *калесник* 'по-малък девер' /Н. Геров, II, 339/; *хубавенко* 1) 'вторият по възраст брат на съпруга' /Н. Геров, V, 513/ [*хубавенк'у* /Монтанско/]; 2) <*хубавенк'о*> обръщение на съпругата към по-малкия брат на съпруга ѝ/СбНУ, XXII, XXIII, 77/; *хубавелко* 'обръщение към девера' /Хр. Вакарелски, Етн.; 450/.

2.2. Най-разпространеното название за по-голям девер е *батко* и неговите фонетични и словообразователни варианти - *байко*, *байно*, *байо*, *бате*, *бако*, *бачо* и т.н., което както и *кака* са се унифицирали и наред с по-голям брат, означава и по-голям девер. Специално название за по-голям девер освен, посоченото по-горе *драгинко*, е *неню* 'повъзрастен девер' /Разградско/. Изхождайки от факта, че освен девер, *стрико* /Странджа; Прилеп/ [*стрык* /Н. Геров, V, 274/] в други говори означава и 'чичо', то явно неговото място също е в групата на термините, отнасящи се към по-големите девери. Не е изключено термините *големин*, *лало*, *лалъ*, *лайка*, които са регистрирани само със значение 'по-голям брат', да са били натоварени и с функцията да означават и по-голям девер, съответно на *кака* и *дада*, които също са имали двойствена функция.

Според семантиката на тези названия братята на мъжа, по отношение на неговата жена, също са били терминологично разграничени, което също по-ясно проличава при групата названия, отнасящи се към по-малките девери. Нещо повече, класификацията на деверите най-вероятно е симетрична на класификацията на зълвите, подобно на корелацията *момче* ~ *момиче* (*годеник* ~ *годеница*; *момък* ~ *мома*; *девичник* ~ *девица*, *девойка*; *подевник* ~ *подевка*; *куритан* ~ *куритана* и т.н.). Освен това, съзвучните успоредици между роднинския термин *стрико* и името на старославянското божество *Стрибог* и на *лало* и *лалъ* с *Ляля* подсказват, че тези термини също са свързани с митологията.

В заключение би могло да се каже, че огромното количество от роднински термини, отнасящи се към зълва и девер не само не са случайни или плод на синонимията, не са и само израз на емоционално отношение, а напротив, те са били строго определени. А тяхната терминологична разграниченост отразява част от моралните норми на обществото и най-вече на семейно-родовата организация, която от своя страна е съответствала на йерархията на славянските божества.